

Малиш Л. О.

СУЧАСНА ВИЩА ОСВІТА ЯК ДЖЕРЕЛО МАРГІНАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ

У статті досліджено вплив інституту освіти на перебіг трансформаційних процесів у нашому суспільстві. Розглянуто зміст навчальних програм як одну з його передатних ланок, визначено їх основні недоліки з огляду на опосередковану участь в уповільненні темпів суспільного розвитку. Зокрема, через звернення до концепцій маргінальності, окреслено основні напрями такого впливу та схарактеризовано групи, що набувають маргінального статусу під його дією. Також у статті запропоновано основні напрями змін у навчальних програмах для зменшення їх впливу як джерела продукування маргінальних ситуацій.

Мабуть, для будь-якого суспільства актуальною є проблематика, пов'язана з його майбутнім, що становить плідний ґрунт для роздумів людей, які живуть у певну історичну добу. Незважаючи на те, які соціальні суб'єкти ці дискурси проголошують, всі вони відштовхуються від спільної тези. Йдеться про велике значення соціального прогресу, запорукою якого має стати реформування низки сфер суспільного життя у такий спосіб, щоб забезпечити перехід суспільства на шабель розвитку, який би якісно відрізнявся від попереднього. Звичайно, за своїм змістом практичні рекомендації різняться, оскільки залежать від того, яку саме нову суспільну якість пропонується одержати у кінцевому рахунку. Водночас, незаперечним є одне: сам по собі, автоматично, суспільний прогрес не відбуватиметься - підвищення добробуту людей має спиратися на постійну оптимізацію діяльності всіх елементів соціальної структури відповідно до вимог часу.

Враховуючи те, що соціальні інституції належать до сфер соціальної діяльності соціального рівня, не викликає подиву значна увага до них

з боку вчених - особливо з країн, що перебувають нині у процесі бурхливої демократизації суспільних відносин - саме в контексті їхньої ролі в подальших суспільних перетвореннях. Небезпідставно значне місце в наукових студіях відводиться й інституту освіти, який виконує функцію поколінневої трансляції накопиченого культурного спадку. При цьому особливо привабливий вигляд для авторів численних статей і монографій має його здатність до розповсюдження серед широких мас різноманітних інновацій - від останніх надбань наукової думки до норм поведінки та моральних зразків [1]. Зазвичай підкреслюють позитивний перетворюючий потенціал сучасної освіти. Проблеми ж у цій галузі розглядають, скоріше, як «технічні», пов'язані переважно з її недостатнім фінансуванням. Мовляв, якби держава вкладала в освіту більше коштів, сприяючи створенню її міцної матеріальної бази, то й ефективність роботи зазначеної сфери значно б підвищилась, і кадри для подальшої роботи у різних галузях народного господарства готували б краще, а звідси і до становлення повно-

цінного інформаційного суспільства на теренах нашої держави вже недалеко. Однак навряд чи систематичне недофінансування освітньої галузі є її єдиною проблемою: попри те, що умови для навчання студентів та роботи викладачів, методичного персоналу та інших людей, задіяних в обслуговуванні, координації, управлінні освітнім процесом, не відповідають належному, не можна залишати поза увагою і ті проблеми, що безпосередньо пов'язані зі змістом освітніх програм.

Слід зазначити, що це питання не є таким простим, як здається на перший погляд. Адже саме інститут освіти відіграє суттєву роль у відтворенні чи модифікації соціогрупової структури суспільства: вищі навчальні заклади, особливо за сучасних умов стрімкого зростання кількості людей з вищою освітою, стають важливими агентами соціалізації на її дотрудовому етапі. І неефективне виконання інститутом освіти цього завдання призводить до того, що зміни у суспільному житті набувають суперечливого характеру, лише загострюючи наявний стан аномії. З огляду на це, потрібний детальний розгляд взаємодії інституту освіти з іншими елементами соціальної структури, зокрема, через такий «передатковий елемент», як освітні програми, з метою виявлення в них тих елементів, що перешкоджають стабілізації суспільних відносин. Спробу такого аналізу і подано у даній статті.

Реалізувати мету видається доречним за допомогою звернення до соціологічних концепцій маргінальності. Так, говорячи про сучасний стан нашого суспільства, варто зазначити, що трансформаційні процеси, пов'язані зі зміною суспільного ладу, що відбулись після розпаду Радянського Союзу, мають місце й досі. Як наслідок, у соціальному просторі відбувається низка зрушень, результатом чого стає розмивання або зміна основних нормативних і рольових характеристик статусних позицій, що його утворюють. Маємо всі підстави називати ці позиції маргінальними, беручи до уваги їх «перехідний» характер, зумовлений накопиченням нових соціальних якостей, які б краще відповідали зміні реалій життя. Ці трансформації врешті-решт мали б завершитися виробленням достатньо стабільного варіанта соціальної структури у нашому суспільстві, подальші зміни у якій мали б скоріше адаптаційний характер, а отже, не зачіпали настільки сильно основні характеристики статусних позицій. Однак відсутність чіткої державної політики, яка б чітко визначала вектор подальшого розвитку країни, призводить до того, що відбувається постійна зміна як кількості соціальних груп, так

і їх чисельності. Так само і рольові набори, притаманні представникам цих груп, не є константними. Звідси випливає низка проблем, пов'язаних із набуттям нових соціальних зв'язків індивідами, які ці позиції займають, їхнє відчуття невпевненості не лише у майбутньому, а й у сьогодні.

Фактично, зміни, що відбуваються у суспільному житті, постійно продукують маргінальні ситуації – тобто ситуації, за яких статусні позиції, характеризуються невизначеністю притаманного їм рольового набору, а відтак внаслідок відсутності чітких рольових експектацій, порушуються механізми соціальних взаємодій. Але навряд чи варто вважати значну кількість маргінальних ситуацій обов'язковим елементом будь-яких змін, на які багата сучасна історична доба: слід розрізняти адаптаційний процес, який вони неминуче викликають у соціальній структурі, та процес маргіналізації. Спираючись на визначення М. Шульги [2, 8], можемо окреслити адаптаційний процес як поступове пристосування рольових наборів статусних позицій до нових умов, що супроводжується засвоєнням індивідами, які їх займають, уявлень про відносно сталий зовнішній світ. Натомість для маргіналізації характерною є достатньо тривала неузгодженість, а часто навіть суперечливість між вимогами до ролей, передбачених певним статусом, їх невідповідність новим умовам, що знаходить відображення у порушенні картини зовнішнього світу в конкретних індивідів. Що ж блокує адаптаційні процеси у нашому суспільстві? Можливо, попри орієнтацію на впровадження в життя якісно нових принципів соціальної взаємодії, зазнав змін лише зовнішній вигляд їхніх форм, тоді як стара сутність збереглася? Спробуємо, відповідно до мети статті, докладніше розглянути це питання на прикладі інституту освіти, з'ясувавши його внесок у продукування маргінальних ситуацій.

Однією з функцій, яку виконують соціальні інститути, є відтворення існуючої соціальної структури. Інститут освіти реалізує її через низку освітніх організацій, до яких належать і вищі навчальні заклади, що здійснюють не лише трансляцію певної кількості знань, а й наборів цінностей, установок, притаманних суспільству. І для того щоб відбулась максимально ефективна адаптація до нових умов, процес навчання повинен бути достатньо гнучким для оперативної відповіді на запити інших сфер суспільного життя, насамперед економічної. А можливість навчальних закладів мобільно реагувати на нагальні суспільні потреби значною мірою залежить від продуманості змісту навчальних програм. Пору-

шення цієї вимоги саме і зумовлює виникнення маргінальних ситуацій, результатом яких є набуття низкою соціальних груп маргінального статусу в соціальній структурі.

Спираючись на класифікацію маргінальних груп у кризовому суспільстві, запропоновану І. Поповою [3, 68-72], спробуємо визначити ті основні причини їх виникнення, які зумовлені освітньою сферою, відразу застерігши, що розглядатимемо зазначені групи у контексті їхнього місця серед інших соціально-професійних груп.

Звернемось спочатку до групи так званих постспеціалістів, яких можна визначити як «спеціалістів тих галузей економіки, які втратили в сучасній ситуації соціальні перспективи і змушені змінювати свій соціально-професійний статус» [3, 68-69]. ВНЗ роблять свій «внесок» у збільшення кількості представників цієї групи за рахунок продовження підготовки спеціалістів у галузях, де чисельність працівників значно скоротилася внаслідок економічних реформ останніх часів, а також навчання майбутніх працівників бюджетної сфери, основні характеристики статусу яких різко змінилися.

Часто студентами цих «непрестижних» спеціальностей є діти «нових бідних» - батьків, які самі належать до групи постспеціалістів. Не секрет, що, попри всі розмови державних мужів, заробітна плата задіяних у бюджетній сфері в окресленій вище сфері зайнятості продовжує досить слабко відповідати їхньому освітньому та професійному статусу. Відтак освіта стає тим одним з небагатьох видів соціальних ресурсів, який може передаватись представниками цієї соціальної групи від покоління до покоління. При цьому зміст навчальних програм для зазначених спеціальностей, фактично залишається тим самим, що й за часів узгодження таких характеристик цього статусу, як матеріальна винагорода та рівень освіти. Відповідно, і ті знання та навички, що надаються студентам, зорієнтовані лише на відтворення певної професійної групи, без урахування не лише можливості швидкої перекваліфікації, а й узагалі того, що зміст їхньої майбутньої трудової діяльності значно відрізнятиметься від того, що існував за попередні часи. Тим самим суттєво зменшуються можливості студентів, які отримали такий фах, здійснити висхідну мобільність у соціальному просторі.

Розглянемо тепер групу «нових агентів», яку І. Попова визначає як представників малого бізнесу та самозайняте населення [3, 70]. Здається, що в контексті досліджуваної проблематики до цієї групи можна було б включати не лише згаданих вище підприємців, а й представників но-

вих для вітчизняного ринку праці спеціальностей (наприклад, фахівців з маркетингу, мерчендайзингу та інших) та тих спеціальностей, роль яких у процесі економічної діяльності значно зросла останнім часом (наприклад, юристи, економісти та ін.). Такий підхід виправданий тим, що статуси представників названих професій є новими порівняно з попередньою соціальною системою, а отже, у суспільстві ще не сформовані чіткі рольові набори до них. Так само і навчальні програми, за якими готують майбутніх фахівців, часто не є достатньо збалансованими та виваженими: для їх напрацювання, звичайно, потрібен час, але також у пригоді став би й активніший діалог з майбутніми роботодавцями. Поки що про якість такого роду підготовки опосередковано свідчить така вимога роботодавців, як наявність стажу роботи у претендентів на вакансію. Відтак можливості пошуку студентами роботи за фахом значно звужуються.

Окремо слід розглянути такий аспект проблеми, як мало не довільні за своїм змістом навчальні програми із зазначених спеціальностей, які радше нагадують міркування на тему, що міг би знати майбутній спеціаліст, замість того, щоб демонструвати відповідальний та виважений підхід до питання. Значною мірою це зумовлене і тією ситуацією, що зазначені спеціальності належать до «престижних», таких, що мають високу популярність в абітурієнтів. Враховуючи те, що освітня галузь дедалі більше перетворюється на сферу надання послуг з таким її невід'ємним атрибутом, як можливість приносити прибуток, попит на фахівців певних галузей породжує велику пропозицію з підготовки спеціалістів відповідного профілю, особливо з боку «новоспечених» університетів. При цьому дуже часто подібні навчальні заклади не мають ні достатніх матеріальних, ні кадрових ресурсів для здійснення навчання студентів, граючи виключно на поширених серед населення стереотипах щодо великої заробітної платні працівників певних професій (докладніше ця проблема розглянута у статті О. Скрипник [4]). Результатом цієї діяльності є, зокрема, надлишок фахівців із таких галузей, які поповнюють армію безробітних.

Ще одна проблема, яка виникає у зв'язку з підготовкою фахівців з нових спеціальностей, - здійснення інколи підготовки студентів не відповідно до потреб ринку праці, що існують на цей момент, а з урахуванням подальших перспектив його розвитку. Такі прогнози можуть базуватись, наприклад, на досвіді країн-сусідів. Однак випускники таких ВНЗ опиняються у досить скрутному становищі в момент їх виходу на ри-

нок праці, оскільки вони значно обмежені у можливостях вибору місця роботи.

Третю групу маргіналів можемо визначити як мігрантів, включивши сюди не лише запропонованих І. Поповою [3, 70] біженців і вимушених переселенців, а й узагалі тих молодих людей, які через неможливість знайти роботу за місцем проживання прагнуть закріпитися на новому місці, здобувши відповідну освіту. Їхній маргінальний стан значною мірою підкріплюється тим, що вони підпадають під дію водночас багатьох маргіналізуючих факторів. До таких чинників, зокрема, належить і обмеженість у соціальних та культурних ресурсах, порівняно з тими, хто мешкав протягом тривалого часу на певній території. В результаті й рівень їхньої довузівської підготовки, і їх побутові умови можуть стати серйозною перешкодою для здобуття повноцінної освіти. Таким чином, імовірність знайти роботу відповідно до отриманої спеціальності, що і так суттєво обмежується через вплив низки чинників, розглянутих раніше, набуває додаткового зменшення.

Врешті-решт, слід розглянути і ті проблеми, які пов'язані зі змістом навчальних програм вищих навчальних закладів, що притаманні всім вищеперерахованим групам. Можемо сказати що саме вони у своїй сукупності й призводять до того, що колишні студенти часто набувають статусу маргіналів на ринку праці, оскільки мають серйозні проблеми з тим, щоб більш-менш адекватно до своїх здібностей та вподобань «вписатися» нарешті в трудове життя.

На жаль, одразу спадає на думку в цьому контексті відоме ще з радянських часів звернення до випускників ВНЗ на робочому місці: «Забудь усе, чого тебе вчили раніше». Слід констатувати, що розрив між змістом навчальної програми та реальними вимогами роботодавців продовжує залишатись достатньо суттєвим. Очевидно, потребує збільшення частка професійно орієнтованих курсів та практичних занять у навчальній програмі. Про це свідчать і дані, отримані в соціологічних дослідженнях, проведених О. Скідіним та І. Гавриленком [5, 121]: 81% опитаних ними студентів вказують на необхідність збільшення кількості занять з формування професійних умінь та навичок.

Водночас невелика кількість професійно орієнтованих курсів, на жаль, не дає підстав говорити про наявність у навчальних програмах розмаїття предметів, спрямованих на розвиток духовного потенціалу особистості: за результатами вищезгаданого дослідження, студенти вважають недостатнім рівень засвоєних знань не лише з таких «практичних» напрямків підготов-

ки, як дисципліни, спрямовані на формування впевненості у собі та здатності впливати на інших людей (62% опитаних), з галузі права (59%), основ ринкової економіки (42%) чи організації власної справи (42%), а й з дисциплін, що вивчають людину та людські відносини (30%), закони розвитку людського суспільства (25%) чи історію України, національні традиції та культуру (14%) [5, 119].

Відповідно, можемо зробити висновок про необхідність достатньо ґрунтовної перебудови змісту навчальних програм у ВНЗ, яка не повинна зводитись до простого додавання чи, навпаки, вилучення певних дисциплін з їхнього складу. Під час розробки навчальних програм слід брати до уваги реалії сучасного суспільного життя, тобто достатньо швидкі зміни у різних його галузях, зокрема, на ринку праці. Тому здається, що і підготовка майбутніх фахівців повинна, по-перше, спрямовуватись на те, щоб у різних галузях виробництва (як новоутворених, так і вже існуючих) не відчувався б різкий дефіцит у фахівцях, а по-друге - на швидку зміну кваліфікації (або її підвищення) у спеціалістів галузей, значення яких у системі народного господарства зазнало змін. У такий спосіб вдалося б уникнути постійного поповнення і без того досить великої категорії безробітних випускниками вищих навчальних закладів, яке супроводжується не лише швидкою втратою набутих під час навчання знань і навичок, а й зневірою у власних силах, а отже, песимістичною орієнтацією щодо можливостей змінити несприятливу для них позицію в соціальному просторі, консервацією статусу маргінала.

Напрямки для корекції навчальних програм можна орієнтовно визначити так.

Перш за все, корекція загального ядра дисциплін, обов'язкових до викладання у всіх ВНЗ, перелік яких має формуватися на підставі виважених оцінок експертів в освітній галузі. Дисципліни цього циклу повинні сприяти формуванню світогляду студентів. Також достатньо вагомою має бути і частка практичних занять з обраної спеціальності, зокрема, виробничої практики, для того щоб сформувати у студентів навички застосування отриманих у навчальному процесі знань. Нарешті, самі навчальні програми повинні не стільки надавати певну кількість знань з низки дисциплін, скільки формувати у студентів навички творчого, інноваційного мислення, здатність самостійно вирішувати ті чи інші проблеми. Під час навчання студенти мають звикнути до думки про необхідність постійного поповнення власних знань та набуття нових

умінь, без яких значно ускладнюється адаптація людини до зміни соціальних умов її існування.

Звичайно, запропонований перелік проблем вищої освіти далеко не вичерпний: він лише у загальних рисах окреслює той складний стан, в якому перебуває нині цей інститут. Однак, враховуючи складність та тривалість трансформаційних процесів у нашому суспільстві, видається важливим розглянути можливості підвищення їх

ефективності за допомогою використання такого внутрішнього ресурсу, яким є інститут освіти. А для цього слід виявити ті слабкі ланки в його діяльності, які чинять негативний вплив на розвиток усієї соціальної системи. Саме це й було метою обраного напряму аналізу означеної проблематики, подальші розвідки в якому мають допомогти вирішенню тих нагальних проблем, що постали перед нашим суспільством.

1. Реформування вищої освіти у процесі демократизації українського суспільства / За ред. Б. А. Головка.- К.: ВПЦ «Київський університет», 2004.
2. Шульга М. Національна та політична маргіналізація за умов системної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 2002.- № 1.
3. Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе // Социологические исследования.- 1999.- № 2.
4. Скрипник О. Виват академія. Виват професора-невидимки!.. // Зеркало недели. Международный общественно-политический еженедельник.- 15 сентября 2006.- №34 (613).
5. Соціоґрупова структура педагогічного процесу // Соціологія освіти: Навчальний посібник. Книга перша / За ред. О. Л. Скідіна, І. М. Гавриленка.- Київ; Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2005.

L. Malysh

MODERN HIGHER EDUCATION AS THE SOURCE OF MARGINAL SITUATIONS

Influence of the institute of education on the course of transformation processes in our country is studied in the article. Considering content of educational programs as one of its referral agents it is possible to determine its main disadvantages taking into account the indirect participation in slowing down of the rates of social development. For instance, through addressing to the concepts of marginality the main directions of such influence are pointed out and the groups, which obtain marginal status under its influence, are characterized. Also the article offers the main directions of changes in educational programs for reduce of their influence as the source of production of marginal situations.